tussen Duin & Dijk

Natuur in Noord-Holland. Jaargang 4 1 2005

Linda Koopman en Piet Zomerdijk

Restanten van

In het open gras- en akkergebied in het noordelijk gedeelte van Noord-Holland vinden we weinig bos en houtwallen. Het is daarom opvallend, dat in de Zijpe- en Hazepolder nog altijd enkele restanten zijn overgebleven van bossen en met bomen omgeven wegen, die tot halverwege de 19e eeuw een rol hebben gespeeld als leverancier van hakhout.

Een stukje geschiedenis

Na de droogmaking van de Zijpe na de laatste geslaagde bedijking in 1596 werden er al snel bosjes en houtsingels aangelegd door de ingelanden. Vrijwel zonder uitzondering vinden we die bosjes op de wat hoger gelegen zandige, lichtere gronden, waar wad- en slikafzettingen overstoven zijn met kalkarm zand van strandwallen en duinen, de 'egalementen' en op de 'nollen', naar binnen gelegen stukjes duin die mee zijn ingepolderd. Daar werden ook de boerderijen gebouwd. De oudste beplantingen vonden plaats rond boerderijen en langs wegen. Ze dienden vooral als kering tegen de zeewind en het stuivend duinzand. Daarnaast hadden ze ook betekenis voor de leverantie van hout als geriefhout en brandstof in dit van nature houtarme gebied. De nabijheid van de Waddenzee maakte sommige bosjes tussen in cultuur gebrachte landen geschikt als vogelkooien, omdat de trekweg van eenden en ander jaagbaar wild over de noordelijke Zijpe ging. Er zijn er vier tot stand gekomen, die nog altijd dominant aanwezig zijn in het landschap.
Na de drooglegging verpachtten succesvolle kooplieden, die veel grond bezaten in het gebied, hun landerijen en vestigden er zogenaamde heerschapsbedrijven, waar ze in de zomer hun vrije tijd doorbrachten. Zo ontstonden er in de 17e en het begin van de 18e eeuw de zogenaamde 'plantages', buitenverblijven die omgeven werden door aangeplant bos en boomgaarden en die soms een behoorlijke omvang hadden. In 1732

Hakhoutstoof in bos Ananas. Foto: Linda Koopman.

hakhoutcultuur in de Zijpe

waren er niet minder dan 48 van deze met bos omgeven buitenplaatsen. Hier brachten de bewoners, die meestal in de stad woonden, de zomermaanden door en legden er sier- en groententuinen aan. Aan het eind van de 18e eeuw zijn ze geleidelijk verdwenen. Het huidige Wildrijk bij Sint Maartenszee en het Ananas langs de Ruigeweg zijn in feite de laatste grotere overgebleven restanten (Belonje, 1933). Dergelijke bosjes hadden aanvankelijk dus vooral een functie van jachtgebied of statussymbool.
Nadat grootgrondbezitters hun plantages verlieten, werd de betekenis van de bosjes vooral bepaald door de opbrengst van het gekapte hout. Na 1800 nam het areaal aan houtopstanden in de polder binnen enkele tientallen jaren snel toe. Deze werden beheerd als hakhoutbosjes. Eigenaren van grote bosopstanden lieten het hout kappen en verkochten dat per park. Een park bestond uit geveld onbewerkt hout. Het werd bij opbod verkocht. De kwaliteit van het hout en de houtsoort bepaalden in sterke mate de prijs. Dergelijke openbare houtverkopingen waren in de 19e eeuw een jaarlijks terugkerend ritueel.
In de notariële acten die bewaard worden in het Regionaal Archief Alkmaar vinden we een groot aantal houtverkopen terug. Die vonden altijd plaats in de maanden januari tot en met maart. Het ging om houtopstanden in het al genoemde Wildrijk en Ananas en die bij een aantal grote boerderijen langs de Ruigeweg, de Belkmerweg en de Groote Sloot. Restanten daarvan vinden we onder andere nog terug bij Werk en Rust (nu Vrijburg) langs de Groote Sloot, Woelwijk langs de Ruigeweg en Buitenlust en De Hoop die nu in de eendenkooi aan de Ruigeweg zijn opgenomen.
Het hout werd voor verschillende doeleinden gebruikt; naast de algemene betekenis als brandhout, werd het dikkere hout gebruikt voor weidepalen, afrasteringen en beschoeiingen, het dunnere voor bonenstaken en klein geriefhout. Hout dat de eigenaar niet zelf gebruikte, werd verkocht aan plaatselijke bakkers en slagers voor het stoken van ovens.
In de eerste helft 20ste eeuw liep de belangstelling voor gekapt hout langzaam terug, doordat er andere energiebronnen beschikbaar kwamen, zoals cokes en steenkool en het geleidelijk verdwijnen van de kleinere landbouw- en veeteeltbedrijven. Na de glorietijd werd een aantal hakhoutpercelen omgezet in gras- of akkerland. Het overgrote deel bleef als hakhoutpercelen bestaan tot aan de jaren veertig van de vorige eeuw.
In de laatste wereldoorlog kwam aan die hakhoutcultuur een eind. Wegens het nijpend gebrek aan brandstof tijdens de strenge oorlogswinters, vielen veel opstanden na 1942 ten prooi aan illegale houtkap of werden onderhands verkocht tegen dikwijls zeer hoge prijzen. De hoeveelheid hout op stam nam af, omdat de kapcyclus werd doorbroken; het areaal nam af, omdat zelfs de stompen als brandhout werden benut. Het effect van die houtkamp is nu nog zichtbaar: grote oude bomen ontbreken vrijwel in de polder, alleen in het Wildrijk staan enige oude exemplaren. De houtopstanden bestaan voor een zeer groot gedeelte uit bomen die allemaal even groot zijn en dezelfde leeftijd hebben (55-60 jaar)

Spaartelg. Foto: Linda Koopman.

Hakhoutcultures

De meeste houtopstanden in de Zijpe zijn vanaf het begin der 19e eeuw beheerd als hakhoutcultures, een beheersvorm die tot ongeveer halverwege de vorige eeuw heeft voortbestaan. Ondanks het verdwijnen ervan na de Tweede Wereldoorlog is er nog veel van in het huidige landschap terug te zien. Het is daarom goed even stil te staan bij de techniek van de houtkap. In feite worden in houthakcultures de houtige bovengrondse delen van bomen regelmatig bij de grond afgezet. Daarna schieten na verloop van tijd uit de stronken (of stoven) nieuwe scheuten omhoog. Het belangrijkste kenmerk van hakhoutcultures is dus de ongelijkheid in leeftijd tussen de boven- en ➤

Houtverkooping.

Woensdag 7 Januari 1880,
voormiddags elf ure, in het Bosch WILDRIJK, aan den Belkmerweg, nabij de Vlotbrug in den Sint Maartensweg in de ZIJPE

Openbare Verkooping, van:

60 à 70 Parken zwaar Eiken en Essen

HAKHOUT.

G. van Os, Notaris.

Openbare Verkooping
op DINSDAG 30 DECEMBER 1879,
voormiddags Elf Ure te
CALLANTSOOG,
om CONTANT GELD, van:
beste zware balken, lang 6 tot 12 Meter,
eerste soort greenen dekdeelen,
binnen- en buitenhuidsplanken, waaronder velen van Amerikaansch eiken en greenen hout,
eene groote partij palen en een aanzienlijke hoeveelheid

Brandhout.

G. van Os, Notaris.

Advertentie hakhoutverkoop.

onderaardse plantendelen.
Vooral een aantal loofboomsoorten kan zich op die wijze vrij gemakkelijk vegetatief vermenigvuldigen en zeer veel opslag geven in de vorm van nieuwe loten of scheuten. Dat is vooral het geval als ze dicht tegen de bodemoppervlakte worden afgekapt of afgesneden. Direct na het kappen lopen de stronken weer langzaam uit. Als er sprake is van grotere hakpercelen, ontwikkelt de kale kapvlakte zich geleidelijk weer tot een dicht struweel en na verloop van een bepaalde tijd tot jong bos, waarna afhankelijk van de omlooptijd of hakcyclus het hout weer wordt gekapt. Na een aantal jaren zijn de scheuten weer dik genoeg om gekapt te worden. De periode tussen twee kappingen, de hakcyclus, is afhankelijk van de boomsoort die wordt gekapt en vanzelfsprekend van de gewenste dikte van de scheuten, die weer samenhangt met het gewenste gebruik. De lengte van de hakcyclus is gemiddeld 4-6 jaar bij lichtere stammen, die gebruikt konden worden voor brandhout, afrasteringen, bonenstaken of klein geriefhout; bij dikkere stammen lag de lengte tussen de 10 en 12 jaar.
Er werd gekapt in de rustperiode van de boom: het tijdstip wordt gekozen op het moment dat de sapstromen min of meer tot stilstand komen in de herfst of vroege winter; bij vorst bestaat het gevaar van openbarsten van schors en hout, bij zomerexploitatie komt de schors gemakkelijk los, zodat de wondvlakte wordt vergroot en minder knoppen uitlopen.
Ondanks het feit dat het systematisch kappen al sinds het begin van de jaren veertig tot het verleden behoort, vinden we er nog altijd sporen van terug langs wegen en in de grotere bospercelen. We treffen op vele plaatsen bijna 60 jaar oude stammetjes aan die ontspruiten uit één stronk. Soms heeft men uit één stronk slechts één scheut laten doorgroeien, de zogenaamde spaartelg, om daaruit één opgaande boom te laten groeien. Door het wegvallen van de traditie van het kappen is op veel plaatsen overkaprijk hout ontstaan, dat hoog en zwaar is. In de grotere houtopstanden, zoals het Wildrijk en Ananas werden bepaalde perceelgedeelten periodiek gekapt. Hakhoutrestanten vinden we terug in rijverband, dikwijls afgescheiden door grachten of ondiepe waterlopen.

Het Wildrijk

Toen de bewoning van rijke stedelingen-grondeigenaars in de zomer toenam, verrees er op menige plaats een wandelbos, al of niet uitgerust met een sterrebosch of een doolhof tot vermaak. Een van de zeer weinige plantages die nog bestaat en in het midden van de 17e eeuw al aanwezig was, is het Wildrijk (Belonje, 1953). Rond die tijd had het bos zijn grootste omvang, ongeveer 50 hectare, die allengs geslonken is tot 17 hectare. In de loop der tijd verloor het bos zijn betekenis als verblijfplaats voor gegoede burgers uit de stad. Het bosgebied werd verpacht, meestal aan een combinatie van jagers. Voor het overige beperkte de exploitatie zich tot kappen en veilen van hout.
Nog altijd wordt het bos, dat de vorm heeft van een rechthoek, in stukken verdeeld door drie evenwijdig lopende stroken, die door de eerste bewoners zijn aangelegd naar de mode van die tijd. De meest westelijke laan die op het hoogst gelegen deel ligt, had een belangrijke functie als windkering. Het werd in de periode van intensieve houtkap gespaard voor de instandhouding van het hele complex. We zien er nu nog altijd de korte, stevige stammen van knoestige kromgetrokken eiken, die door de wind zijn afgeplat. Het vormt het mooiste deel; de noord- en oostzijde is wat moerassig. In het boscomplex vinden we een groot aantal boomsoorten. Dat heeft te maken met de verschillen in vochtigheid, maar ook met het gebruik van de verschillende houtsoorten. Naast eik en beuk vinden we abeel, linde, esdoorn, hazelaar, berk, es en els, allemaal inheemse houtsoorten die voor verschillende

Boven en linkerpagina: Door de wind vergroeide bomen in windkering aan westzijde van Wildrijk. Foto: Linda Koopman.

doeleinden werden gebruikt. Grofweg gezegd bestaat het bos uit opslag van ongeveer 50-60 jaar oud, vanaf het moment dat de houtkap stopte en het bos kon doorgroeien. Heel goed is nog te zien, dat het bos voor de houtkap werd geëxploiteerd. Uit één stobbe opschietende stammen, spaartelgen, wie goed rond kijkt, vindt het allemaal terug.

Huidige betekenis en bedreiging

De houtwallen en oude boscomplexen in de Zijpe hebben in de eerste plaats landschappelijke waarde: zij vormen karakteristieke elementen in het open landschap. Daarnaast is de historische betekenis van belang. Steeds vaker verarmt het landschap, de sporen van ons verleden worden minder zichtbaar. De aandachtige bezoeker kan echter in de opstanden nog sporen terugvinden van de wijze waarop onze voorouders de bomen benutten in de kleinschalige landbouw en veeteelt, zoals hierboven werd beschreven. Ook de rol die de beboste delen spelen als ecologische verbindingszones, verdient nog nader onderzoek. Dit geldt onder meer voor kleine zoogdieren en vogels. Verder vinden we elementen terug van onze stinzenflora. Het Wildrijk is vermaard door de uitbundige bloei van de wilde hyacinten en narcissen. En mede ten gevolge van het duinrellenproject vinden we er weer orchideeën.
Er zijn natuurlijk ook bedreigingen. Door hun geringe rentabiliteit zien we een schrikbarende vernieling van de houtwallen. Door achterblijvend beheer sinds 1945 hebben de hakhoutbossen aan betekenis ingeboet: plaatselijk vinden we open gaten in de windkering, dode takken en stammen; doorgeschoten staken hebben forse afmetingen gekregen. De karakteristieke eigenschappen van hakhoutpercelen, en daarmee gepaard gaande natuur- en cultuurhistorische waarden gaan verloren. Maar belangrijker nog zijn de aantastingen van het landschap in zijn geheel door processen die onomkeerbaar lijken: door de bevolkingsgroei in het buitengebied, verliezen veel gebouwen hun agrarische bestemming en worden de houtwallen gebruikt voor storting van huis- en tuinafval, ze worden meer belopen of moeten wijken voor wegverbreding, die weer een gevolg is van een steeds intensiever gebruik. Het gebied is bovendien in korte tijd geëvalueerd van veeteeltpolder naar bollengebied, met een intensiever grondgebruik. Verder zien we steeds meer vakantieparken ontstaan, met tussen de houtopstanden bungalows of andere typen van bewoning.
De waterhuishouding tenslotte wordt geregeld door middel van poldersloten die in vrijwel alle gevallen achter de houtopstanden liggen; de kavels liggen vaak hoger dan het agrarische land (tot meer dan 1 meter) en omdat we hier een goed doorlatende bodem hebben, kunnen we met name bij de smallere houtwallen soms spreken van relatief droge omstandigheden, met soorten als zandzegge, duinriet en eikvaren. Vanwege de gewijzigde agrarische bedrijfsvoering wordt de omgeving eerder droger dan natter, temeer omdat individuele boeren steeds vaker het waterpeil kunnen regelen.

Linda Koopman
Jan van Goyenstraat 84
1816 EG Alkmaar

Piet Zomerdijk
Kalmanstraat 21
1817 HV Alkmaar

Literatuur

- BEHEERPLAN WILDRIJK.
- BELONJE, J. 1953. Het Wildrijk in de Zijpe. De Speelwagen 8: 10-20; 48-59. Duinrellenproject St.Maartenszee. Schoon water voor Wildrijk. Uitg. Stichting Duinrellen St. Maartenszee.
- JANSEN, P. & L. KUIPER. 2001. Hernieuwde waardering voor het hakhoutbeheer. Vakblad Natuurbeheer 40 (7) pag. 131-133.
- JANSSEN, M.P.M. 1986. Houtwallen in de Zijpe.